

Aydın Sanat'a Katkılar

Hayalet Robotlar Zamanı

Emre Zeytinoğlu¹

John Gray “Kuklanın Ruhu” adlı kitabında, modern robotbilimin öncüleri olan Norbert Wiener ve John von Neumann’dan söz eder. Onlar, birlikte yürüttükleri projeler sırasında “insan-makine-doğa” üzerine birtakım düşünceler öne sürüyorlar ve bunu yaparlarken de “robot-bilgi-üretim” bütünlüğünün, “doğa-insan” ilişkisine uygun olabilecek ya da olmayacak yanlarını yorumluyorlardı. Doğa nasıl kendine ait bir zekâ sergileyebiliyorsa ve kendi bünyesinden meydana getirdiği “insan” da o zekânın bir boyutuysa, o halde bir makinenin zekâsı da onu üreten “insan”dan bir şeyler taşıyacaktı. Konunun ana fikri kabaca buydu. Ancak hepimiz biliyoruz ki ya da zaten günümüzde deneyimliyoruz ki; “insan-makine” ve “insan-robot” ilişkisi asla “insan yararı” çerçevesine sıkışmamış, daha da ötede, “insan denetimi”nin dışında seyretmiştir.

Şunu hemen belirtmeli: Özellikle Wiener’in çalışma alanı ve ortaya koyduğu bilgiler, hatta öngörüler, Gray’in bize anlattıklarından çok daha kapsamlıdır ve çok daha eski yıllara dayanır. Wiener, henüz 1950 yılında yayımlanan “Sibernetik” adlı kitabı ile tüm bilimsel istatistiklere ve formüllere “yeni” yorumlar getirmiş ve o formüllerin her tür dış-etki ile değişebileceğinin ipuçlarını vermişti. Bununla birlikte, “insan-makine-doğa” ilişkisinin de “yeni” yorumlarıydı bunlar... Özetle söylemek gerekirse: Bir makinenin, bir sürenin ardından kendi kimliğine kavuşması ve bir inisiyatif kazanması hiç de şaşırtıcı bir sonuç sayılmamalıydı.

1964 yılında ise Wiener’in “God and Golem” adlı bir kitabı yayımlandı; bu kitabın adında ilginç bir metafor mevcuttu: “Golem”, yani Tevrat’taki anlamıyla henüz gelişmemiş, cenin halde bulunan ve insana benzeyen bir varlık... Onun gelişmemesinin göstergesi, yalnızca efendisinin emirlerini harfi harfine yerine getirmesi ve bunun dışında bir yorum yetisine sahip olmamasıydı. Başka bir yönde de onun “cenin” olarak ifade edilmesi, henüz bir ruhunun olmadığına vurgu yapıyordu. Ve bu bir anlamda da Tanrı’nın ona ruh kazandırmadan önce, çamurdan ibaret Âdem idi... İşte o kitapta Wiener şunları yazmıştı: *“İnsan insanı kendi suretine göre yaratır. Bu Tanrı’nın insanı yaptığı varsayılan yaratılış ediminin yankısı ve prototipidir... Bir makinenin sureti nedir? Bir makinede tecessüm ettiği [belirdiği] haliyle bu suret, henüz özgül bir kimliğe kavuşmamış genel türden bir makineyi mutlak şekilde veya bir varyasyon olarak yorumlanacak bir değişiklikte üretme noktasına getirebilir mi?”*²

Tam burada, iyi bir örnek olarak Ian McEwan’ın “Benim Gibi Makineler” adlı romanından söz etmeli. Roman kahramanı, teknolojiye olan ilgisi sonucunda kendisine kalan bir mirasın olanaklarıyla bir robot satın almıştır; “yeni” üretilmeye başlanan bu tip robotlar, “erkek” ve “kadın” olarak iki “cins”te tasarlanmış ve bunlara da üretici firma tarafından

¹ Sanatçı

² John Gray, Kuklanın Ruhu / İnsan Özgürlüğüne Kısa Bir Bakış, Çev: Dürrin Tunç, Yapı Kredi Yay. 2017, s. 71.

“Âdem” ve “Havva” adları verilmiştir. O, Âdem’i tercih etmiştir; prospektüsü okur, onu istediği bir karaktere göre ayarlama işine girer. Ama prospektüsteki seçenekler öylesine klişe, öylesine indirgenmiş “insan karakterleri”dir ki hiçbirinden hoşnut kalmaz. Onun istediği, sabit ve denetlenebilen bir karakter yerine değişkenlikler gösteren, sürprizli tavırlar sergileyen bir robottur. Aksi halde robottan kısa sürede bıkaacağını düşünür; şöyle der: *“Yapay insanlar gitgide bize benzedikçe, sonra biz oldukça, sonra bizden de fazlası oldukça onlardan asla usanmazdık. Muhakkak bizi şaşırtacaklardı. Bizim hayal bile edemeyeceğimiz yollarla bizi hayal kırıklığına da uğratabilirlerdi. Trajedi bir ihtimaldi, can sıkıntısı ise değil. /...Kendimi Âdem’in ‘kullanıcısı’ olarak düşünemiyordum. Onun hakkında öğrenmem gereken her şeyi bana kendisinin öğreteceğini varsaymışım.”*³

Romandan aktarılmış bu tümceler, özne hakkında en güçlü tanımlardan biri olarak da karşımıza çıkıyor. Ayrıca Simone de Beauvoir’ın “Denemeler / Pyrrhus ile Cinéas” kitabında okuduğumuz özne ile de tam bir örtüşme sağlıyor; Beauvoir orada şunu diyor: *“Durgun cennetler sevinç yerine sonu gelmez bir sıkıntı verirler bize: Bunaltı. Pyrrhus durup dinlenmekten söz ediyorsa, hayal gücünün eksikliğindedir bu. Evine dönse ne yapacak sanki, dinlenecek mi? Ne gezer! Gene ava çıkacak, yasalar kuracak, hatta savaşa gidecektir. Gerçekten dinlenmesi için bayılıp kalması gerekir. Başka türlü dinlenemez, durgun kalamaz yoksa. Kavuşmayı çok istediği bir amaca ulaşmış insanın yanılışı, edebiyatta oldukça işlenmiştir: Amacına erişmiş insan sorar: “Ya sonra!” Demek ki tüm doyurulamıyor, tüm doldurulamıyor insan. Bir gemi değildir ki o, doldurulunca sesini çıkartmasın. İnsanın ana özelliği verilmiş her şeyi aşmak, geride bırakmaktır.”*⁴

Sürekli biçimde “ya sonra?” diye soran, böylece kendi dışındaki “cehennem”i yeğleyen, karşısındaki “şey”i denetlemeksizin kendisini onunla paylaşma “arzu”su taşıyan ve karşılaşacağı her trajediye hazırlıklı olan bir özne: *“Kendimi Âdem’in ‘kullanıcısı’ olarak düşünemiyordum.”* Şurası kesindir ki özne, bu “arzu”nun etkisinden asla kurtulamayacak ve “iyilik” ya da “kötülük” ya da herhangi başka bir şeyin temsilcisi olmaktan sıyrılarak, hatta kendisini de feda ederek her zaman o etkinin tutsağı olacaktır. Doyurulamayan özne: İşte onun kendisini yok etme nedeni... Ya da kendisini yaratmakla, kendisini imha etmek arasındaki sınırı fütursuzca ihlâl etmesinin, bilgi peşinden “arzu” ile sürüklenmesinin yakın görüntüsü... “İnsan”ın doğasından getirdiği o can alıcı soru: “Ya sonra?” Sonrası yoktur, o hep “diğer şeyler” ile ilgilidir ve asla evinde değildir; her zaman “uzaklar” ile ya da “kendi dışında kalanlar” ile doğar, “kendinden başka bir yer”e doğru yönelir, kendisini orada bulur ve kendisiyle birlikte her şeyi hiçe sayar, imha eder. “Cennetin sevinci”ni terk eder ve “öteki olan cehennem”in kucağına atılır. Buna zorunludur; “diğer şeyler” ve “başka yerler” yoksa, daha da açıkçası “cehennem” yoksa, Beauvoir’ın dediği gibi, “bunaltı” baş gösterecektir. Bu durumun ötesini de tahmin etmeli: “Öteki olan cehennem”in kucağına atılan özne, onu kendine mal edip içselleştirmeden ya da kendisini devrettiği “öteki ben”e ait olmadan, böylece kendisini yok etmeden “bunaltı”dan sıyrılamayacaktır.

³ Ian McEwan, Benim Gibi Makineler, Çev: İlknur Özdemir, Yapı Kredi Yay. 2019, s. 13.

⁴ Simone de Beauvoir, Denemeler / Pyrrhus ile Cinéas, Çev: Asım Bezirci, Payel Yay. 1976, s. 31.

McEwan'ın roman kahramanının söylediği şeydi: “Gerçekleştirme olanağı doğar doğmaz arzularımızın peşine takılmaktan ve sonuçlarına katlanmaktan başka seçeneğimiz kalmamıştı.”⁵ Roman kahramanının Âdem adlı robottan beklediği, denetimsiz davranışlar idi. O, robottan bir şeyler öğrenmek istediğini söylerken, bilgisini geliştirmek ya da zihinsel eksersizler yapmak gibi sıradan bir çabayı kastetmiyordu. Onun tam olarak beklediği, “insandan daha insan” olan bir “gerçekliği” deneyimlemek niyetiydi. Kendi türüne benzeyen, ama ne kendi, ne de kendi türünde olan bir “şey” ile yaşamak “arzu”su; “insan” ve “insan-olmayan” arası bir makine ile yaşamını paylaşmak “arzu”su... Sonu trajediye varsa bile...

Ne var ki o roman kahramanının böyle bir “arzu”su, bir özne için henüz çok ilkel bir düzey olarak onaylanmalı. Çünkü bu “arzu”nun gerçekten işlerlik kazanması, bir çocuk oyununda olduğu üzere, “insan-olmayan” bir nesneyi ilginç ve eğlenceli bir “insan” yerine koymakla mümkün olmayacaktır. Buradaki “haz”, son derece basittir, “arzu”yu tam olarak doyurmaz. Ancak, bir “insan”da, “insan-olmayan” ya da “insan tanımı” içine sığmayan davranışların deneyimlenmesiyle o “arzu” doyuma ulaşacaktır. Ki Âdem’den beklenen “sürpriz” bu olmalıdır. O halde “trajedi” denilen şey de bu olabilir mi? Pekâlâ olabilir: “İnsan” ile “insan-olmayan” arasındaki gerilimli ve “insan” adına “yok oluş”a kadar varabilecek sızmalar...

Wiener’in Golem’i ile çok ilginç bir örtüşme bu... “Golem”den kastedilen şey de elbette bir robottu ve o henüz ruh kazanmamış “ilk insan”a, yani Âdem’e bir gönderme yapıyordu. Ve yüzünde Tanrı’nın nefesini hissedeceği zamana kadar da öyle yaşayacak, kendi inisiyatifi ni asla kullanamayacak, efendisinin dediklerini yapmaktan ibaret bir yaşam sürdürecekti. Romanda robotun sahibi, onun ruh kazanmasını, kendisinden bağımsızlaşmasını “arzu” etmekteydi; sonu trajediye bile varsa, “arzu” edilen şey, bir bilinmezlikti... Wiener’in da öngörüsü buydu: Golem de acaba “kendisi” hakkında bir ruh sahibi olabilir ve o da diğer “Golemler”i üretebilir miydi? Öyle ki; bu makineler art arda birbirlerini üretmeye koyulduklarında, onların “bilgi”leri “insan”ın çok uzağında gelişmeliydi. Gray bu noktada şöyle diyor: “İnsanlar ve makineler arasında, makineleri insan mucitlerinin kavrayışının çok ötesine taşıyacak şekilde biten bir oyun oynanabilir miydi? Yeni makinelerin geliştirilme süreci dindeki yaratılış edimi gibi bir gizem haline gelebilir miydi?”⁶ Makinelerin de bir “hakikat”inin olabileceğini mi ima ediyordu Wiener? Olabilir.

Ama Neumann, Wiener’in robotlar üzerine geliştirdiği düşüncelerini ondan daha da uç noktalara taşımış, bilgisayar ve insan beyni arasındaki işleyiş biçimlerini, benzerlikleri ve farkları araştırırken, robotları iyice genişletilmiş bir “oyun kuramı”na monte etmişti. Yapmak istediği, oyunun hiçbir dış-faktöre, hiçbir yerleşik kurala, hiçbir yasaya, hiçbir geleneğe, hiçbir ideolojiye, hiçbir yarara ve hiçbir alışkanlığa bağlı olmayan, yalnızca

⁵ Ian McEwan, s. 9.

⁶ John Gray, s. 71.

oyunu sürdürenlerin “o an” icat ettiği ve sonra da buna kendi istekleriyle uyduğu geçici kurallarını “robot-insan karşılaşması”na yüklemektir. Neumann bu karşılaşmaların her defasında sürprizli sonuçlara yol açmasını ve gizemlerle dolu bir hal almasını hayal ediyordu; diyordu ki: “Eğer şimdi bir robot yapmanız gerekseydi, robotu doğrudan değil de bazı genel ilkeler çerçevesinde planlamanız, ayrıca bu planları uygulayabilecek ve nihai robotu (hem de sonunda sizin bile artık tanıyamayacağınız bir biçimde) inşa edecek bir makine planlamanız ihtimal dâhilinde olurdu.”⁷

İşte bu gerçekten ilginçti; belki de bir robotun giderek bağımsızlaştığı ve onun da kendi bilgisi ile yeni robotlar yapabilme olasılığının doğacağı bir durumdan söz ediyordu Neumann... Bunun fazlasını da ima ediyordu aslında; artık onların birbirlerini planlayarak süregiden zaman, “bilgi”yi “insan”dan yavaş yavaş uzaklaştıracak ve hatta “bir yerde” kopartacak, bu da “makinelere bilgisi” ile “insanın bilgisi” arasındaki mesafenin açılmasına neden olabilecekti. Hatta o robotlar, insan algısının erişebileceği bir “nesne-biçim”e bile sahip olamayabilirlerdi. Ve öyle ki o mesafenin, bağlantı kanalları ile “bazen” ortadan kaldırılması bile mümkün olmayabilirdi. Ve oyunun bu noktaya kadar ulaşmaması için de bir neden yoktu. “Sonu trajedi bile olsa...” Şurası daha da önemli bir durumu vurguluyor: Makinelerin denetimden çıktığı, onların amaçlarındaki yönlerin izlenemez hale geldiği ve yaratıcılarıyla aralarındaki köprünün yıkıldığı noktanın “olabilirliği”ni düşünmeye başlamak... Gray ise tüm bu yaklaşımların ardından ve çok daha yakın bir zamanın ona sağladığı deneyim ile şunları yazıyor: “Kendi yarattığı makineler insanı eninde sonunda yerinden edebilirdi. Artan bilgi ve gelişen icatlar, sonunda pekâlâ insanı gereksiz kılabilirdi.”⁸

Bu konuyla ilgili bir metne Despina Kakoudaki'nin “Robot Anatomisi” adlı kitabında da rastlarız. O da Mary Shelly'nin “Frankenstein”ından söz açar ve “insan”ın kendisine benzeyen, ama “insan-olmayan şeyler” ile kurduğu gönül bağına yorumlar. Kakoudaki'ye göre Dr. Frankenstein'in yarattığı figürün doğuşu da “insan”ın hayal gücünün daha “eski” evrelerine aittir ve günümüzün öznesinin fantezilerinin çok dışında yer alır. “Eski” fantezilere bakalım: Bunların ilk örnekleri, bir anlamda kadim mitler ve halk öykülerinde beliren “yapay doğum versiyonları”dır ki birer mucizedirler. Ve ahşap, kil vb. doğal malzemelerden imal edilmiş birer “cansız varlık” ya da birer “ruhsuz nesne” olmalarına rağmen, onlara can verilmiştir; “insan” bir Tanrı gibi nefesini onların yüzüne üflemiş ve ruh kazandırmıştır. Dr. Frankenstein'in robotu da böyle bir hayal gücünün devamı gibi durmaktadır; ama yine de “eski nesnelere”den bir farkı varsa, ona artık can ve ruh verenin “insan” değil, kendi döneminin teknolojisi olduğudur: “Canlandırmanın modern tasvirleri teknolojik canlandırma araçlarının ve olağanüstü bedenlerin etrafında döner. Tanrı'nın [ahşap, kil vb. nesnelere] yerini yeni bir icat ya da elektrik gibi bir aktarıma ve dönüşüme olanak veren bir yöntem alır ve bu yöntem göze görünmez olduğundan, ancak cansız maddeye hayat verirken açıkça anlaşılır. Artık doğal öğelerden meydana gelmeyen

⁷ A.g.e. s. 72

⁸ A.g.e. s. 72.

canlandırılmış beden, kendi zamanındaki gözde materyallerin saplantılı bir koleksiyonudur: Saat mekanizmaları, daha sonra trenler, endüstriyel makineler, bilişim ağları, fiber optikler ya da izole hücreler. Canlandırma sahnesi de artık değişmiştir, tabu ya da gizli kalması gereken törensel sahne yerini, görsel teknoloji ve özel efektlerle görkemli hale getirilen detaylı bir dönüşüm sahnesine bırakır.”⁹

Ian McEwan'ın *Âdem*'ini andıran robotlar şaşırtıcı ve o ölçüde de cazip nesnelere, bu doğru... Fakat onların çok yakın zamana kadar “eski” kültürlerin etkisinde kaldıkları, böylece o kültürlerin taşıyıcısı oldukları ve cansız varlıkları “canlı” gibi onaylamanın “haz”zı ile seyredildikleri de açık; her ne kadar onlardan “eğlendirici sürprizler” beklense bile... Kakoudaki'nin kitabında şöyle tümceler de var: “Gerçekdışı olan, hem fazlasıyla dinamik-tir hem de kültürel anlamda yansıtıcıdır: Herhangi bir tip varlığı ya da bedeni hayal etmek mümkün olduğunda, hayal edilen varlıklar ve bedenler bir dizi kültürel beklenti, tahmin ve arzuyu ifade eder. Yapay insanlar kullanışlı kültürel kurgulardır.”¹⁰

Robot ve “insan” arasındaki nesne-biçim benzerliği, “trans-hümanizm”in 19. yüzyıldaki erken karakterine uygun bir duruma işaret ediyor: “İnsan” ile ilişkilendirilmiş ve onun “yarar” tanımlarına eklenmiş makineler ve giderek de biraz daha gelişkin hale gelen teknolojik aygıtlar... Bu tam olarak da “insan”ın algısına ve denetimine, dolayısıyla “hümanizm”in kültürel bağlamlarına ait bir süreçtir. Oysa bugün durum, tümüyle bunun dışındadır. Öyle ki denetimin dışına savrulmuş teknolojik aygıtların yetileri, karşımızda birtakım nesne-biçimler halinde belirmiyor; robotlar artık bedenlerini ve “insan”a benzerliklerini yitirdiler, uçucu ve duyularla algılanamayan, bu yüzden de pek çok farklı duruma dönüşen, pek çok farklı durum ile işbirliğine giren, bir teknolojik organizasyona evrildiler. “İnsan” bu organizasyon karşısında kendisine benzer bir robottan aldığı “haz”zı alamıyorsa da onun, kaynağı “belirsizleşmiş” ve “insansızlaşmış” olan “şey”lere olan “arzu”su körelmiş değil: Nesne-biçim olmayana bir “arzu”, neye yöneleceğini tam olarak saptayamayan bir “arzu” bu...

“Hayalet robotlar”ın gezindiği bir gökyüzü kaplıyor üzerimizi; o halde “insan”, böyle bir ortamda kaybolmanın, hatta yok olup gitmenin “haz”zı ile tanışıyor. Ve “haz” duygusu yalnızca birbirlerini üreten teknolojik aygıtların, onların bilgi organizasyonlarının şaşırtıcı ve hatta henüz keşfedilemeyen (ama olasılık dâhilinde tutulan) işlev olanaklarına bağlanıyor. Yine McEwan'ın romanından anımsadığımız üzere: “Yapay insanlar gitgide bize benzedikçe, sonra biz oldukça, sonra bizden de fazlası oldukça onlardan asla usanmazdık. Muhakkak bizi şaşırtacaklardı.” Bu, her zaman “ya sonra?” diye soran Beauvoir'ın öznesinin tam anlamı: Yapay Zekâ alanına giriş yapmak... Nesne-biçimleri olmayan “hayalet robotlar zamanı”... Sonu trajediye bile varsa; belli ki özne trajediyi önemsemiyor, onu arıyor, doğası ve oradan taşıdığı rasyonalitesi böyle... “Post-hümanizm”e doğru hevesle yol alışı öyküsü bu...

⁹ Despina Kakoudaki, *Robot Anatomisi / Edebiyat, Sinema ve Kültürel Çalışmalarda Yapay İnsan*, Çev: Deniz Aras, Kolektif Kitap Yay. 2017, s. 19.

¹⁰ A.g.e. s. 18.

“Trans-hümanizm”den geçip “post-hümanizm”in eşiğine gelen “insanlık durumu”nun nasıl bir yol kat ettiğini ve bunun da hangi açık-seçik faktörler ile gerçekleştiğini merak etmek zararlı düşünceler olarak bir yana atılmamalıdır. Asıl merak edilmesi gereken şudur: “Modern insan”ın kendisi adına düzenlediği “hümanizm-özne-estetik-sanat” bütünlüğünü niçin yine kendi eliyle bozduğu, ideolojik ve öğüt verici bir “hümanizm” anlayışını durmaksızın ihlâl ettiği, zaman zaman onu farklı kılıklara soktuğu ve sonunda da bu bütünlüğü niçin tümüyle yok ederek bambaşka bir serüvene açıldığıdır. Hatta bu öyle bir serüvendir ki orada “insan” bir “yok oluş yolculuğu”na çıkmış, geriye dönüş yollarını kendi elleriyle tıkamış ve bundan da hiçbir rahatsızlık duymamıştır. Bunun bir açıklaması olmalıdır; o halde daha önce kullandığımız tümceler, bu açıklamaya yardımcı olabilir mi? Şöyle demiştik: Doyurulamayan özne: İşte onun kendisini yok etme nedeni... Ya da kendisini yaratmakla, kendisini imha etmek arasındaki sınırı fütursuzca ihlâl etmesinin, bilginin peşinden “arzu” ile sürüklenmesinin yakın görüntüsü... “İnsan”ın doğasından getirdiği o can alıcı soru: “Ya sonra?” Sonrası yoktur, o hep “diğer şeyler” ile ilgilidir ve asla evinde değildir; her zaman “uzaklar” ile ya da “kendi dışında kalanlar” ile doğar, “kendinden başka bir yer”e doğru yönelir, kendisini orada bulur ve kendisiyle birlikte her şeyi hiçe sayar, imha eder. Hepsi budur.